

A templomszentelés rendje a magyar középkorban*

Adalékok fennmaradt forrásaink viszonyáról
egymáshoz és európai környezetükhöz

Kurczné Szaszovszky Ágnes

A mise és a zsoltosma a katolikus liturgia két legfőbb formája, ezért ezekkel kapcsolatban igen gazdag hazai és nemzetközi szakirodalom áll rendelkezésre. A liturgia azonban nem pusztán a misét és a zsoltosmát foglalja magában. A fennmaradó egyéb szertartások gyűjteményeként jött létre a pontifikále, azaz a püspöki szertartáskönyv, illetve később ebből vált ki egy másik könyvtípus, a rituále. A középkorban nem egészen igaz még a definíció, miszerint a pontifikále a kizárólag püspök által végezhető szertartások gyűjteménye, hiszen a rituále megszületése előtt többek között a keresztelés vagy a halotti rítusok is sokszor ezekbe a könyvekbe kerültek.

A pontifikalék tartalma alapvetően három részre osztható. Az első csoportba tartoznak az egyházi év menetébe illeszkedő szertartások, mint például a vezeklők kivetése hamvazószerdán, a krizmaszentelési mise vagy a vezeklők visszafogadása nagycsütörtökön. A következő egységet az egyéb, az egyházi évtől független ordók, vagyis szertartásleírások alkotják: ilyenek a templomszentelés, a papi rendek feladása, a szüzek szentelése, a királykoronázás és más hasonlók. A harmadik rész gyakran fizikailag is elválnak az előzőektől, és külön kötetet alkot: ez a benedikcionále, amely különféle alkalmakra való ünnepélyes hármásáldásokat tartalmaz. (Ennek maradványa a mise legújabb formájában nagy ünnepeken az elbocsátás előtt ma is elhangzó, három ámennel tagolt áldás-sor.)

* Készült az OTKA K 78680 kutatási programjának támogatásával.

Magyarországon igen kevés középkori püspöki szertartáskönyv maradt fenn. Az első az eEsztergomi Benedikcionále¹ a XI. századból, amely egyébként a legrégebbi hangjelzett forrásunk. Ennél alig későbbi az ún. Hartvik-agenda,² amely főleg az egyházi évhez tartozó ceremóniákat tartalmazza. A fennmaradt püspöki szertartáskönyvek között időrendben a harmadik – majdnem három évszázaddal későbből – az általam vizsgált Veszprémi Pontifikále,³ amely egyéb szertartásokat – például a koronázási ordót és a templomszentelést –, valamint egy különálló benedikcionále-szakaszt tartalmaz. A három forrás tehát együttvéve nem sokkal több, mint egy teljes pontifikále anyagát teszi ki. Az a kevés átfedés, amely közöttük van, a kutatás szempontjából nagyon hasznos, hiszen – ha csak e néhány szakaszra nézve is – össze lehet őket hasonlítani.

A Veszprémi Pontifikále – mai szemmel nézve – különleges vonása, hogy kötetként nem tekinthető egységesnek. Az utólag hozzákötött, más kéz által írt szakasz érthető, hogy nem tartozik szervesen a fő részhez, de még az eredeti kötet azonos kéz által írt egységei, vagyis ordói sem feltétlenül illeszkednek ugyanabba a hagyományba. A királykoronázás szertartása például gyakorlatilag megegyezik a X. században Mainzban készített Német-római pontifikále⁴ azonos részével, más szakaszok viszont máshonnan eredeztethetők.

Pontifikálénk kottás tételeinek túlnyomó része a templomszentelési ordóban található, amely a kódex leghosszabb fejezete: összesen 58 oldalt foglal el a könyvben, míg például a különböző papi rendek feladása csak 23-at. Azt gondolom tehát, hogy a templomszentelés vizsgálata a legizgalmasabb, ugyanakkor talán a legnehezebb feladat is a Veszprémi Pontifikálével kapcsolatban. Segítségemre van, hogy az első hazai forrásban, az Esztergomi Benedikcionáléban is megvan a dedikáció szertartásának leírása.

A Veszprémi Pontifikáléhoz kapcsolódó eddigi szakirodalom annak liturgikus rendjéről csak annyit állapít meg, hogy nem azonos a Durandus-féle pontifikáléval,⁵ amely akkoriban már széles körben használatos volt. Szendrei Janka azonban „A Veszprémi Pontificale mint zenetörténeti forrás” című

1 HR-Zu MR 89.

2 HR-Zu MR 165.

3 H-Bn 317.

4 Kiadása: Cyrille VOGEL–Reinhard ELZE, *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle I–III*. Studi e Testi 226–227, 269. Città del Vaticano, 1963, 1972, 226–227, 269.

5 RADÓ Polikárp OSB, *Index codicum manu scriptorum liturgicum regni Hungariæ*. Budapest 1941, No. 76.

tanulmányában tesz egy megjegyzést, miszerint: „Figyelemre méltó, hogy az egyik legfontosabb anyagrész, a templomszentelés szertartás- és énekrendje a XI. századi esztergomi Benedikcionáléval rokon.”⁶ Ezt tekintetem kiindulópontnak a vizsgálódáshoz, hiszen e két ordó összevetésével esetleg meg lehetne állapítani, hogyan, milyen irányban fejlődött a magyarországi pontifikális liturgia a középkorban, mennyit őrzött meg a két-háromszáz évvel korábbi hagyományból, illetve mit hagyott el belőle, mit tett hozzá.

A két kódex rokonságának vizsgálatához természetesen nem elég két forrás. Alaposan át kell tanulmányozni számos templomszentelési ordót, meg kell állapítani, melyek azok a pontok, szakaszok, amelyek azonosak – egymástól térben vagy időben távoli könyvekben is –, és melyek a bizonytalanabb, képlékenyebb részek. Mára számos pontifikále kiadása jelent meg a VIII-tól a XIV. századig terjedő időszakból. Van köztük angol, francia, spanyol, lengyel, német, sőt katalán területről származó is, illetve néhány olyan gyűjtemény is akad, ahol egy kötetben több kódex teljes tételjegyzékét olvashatjuk.⁷ (Sajnos ezekben a kiadványokban nem találunk kottát.)

A munkamenetet eleinte a következőképpen képzeltem el. A mise vagy zsoltosma változó részeinek bevett összehasonlító vizsgálata mintájára először is egy vagy néhány forrás alapján fel kell térképezni a szertartás szerkezetét, a cselekmények rendjét, és hogy hol milyen műfajú tétel található. Ennek táblázatba foglalása után már csak ki kell tölteni a sorokat, vagyis az egyes források tételeinek kezdősorát be kell írni a megfelelő rubrikába. Hamar kiderült azonban, hogy a feladat korántsem ilyen egyszerű. Míg ugyanis a mise és a zsoltosma szerkezete szilárd, a források különbözősége gyakorlatilag csak a tételválogatásban és a szöveg-, illetve dallamvariánsokban nyilvánul meg, addig már az első néhány tételjegyzék elkészítése után látszott, hogy a templomszentelés szerkezete egyáltalán nem olyan világos, mint a miséé vagy a zsoltosmáé.

6 SZENDREI Janka, „A Veszprémi Pontificale mint zenetörténeti forrás”, In: V. FODOR Zsuzsa, *Tudomány és művészet Veszprémben a 13–15. században*. Veszprém 1997, 33.

7 A jelen tanulmányhoz felhasznált ilyen kiadvány: Edmond MARTÈNE OSB, *De antiquis ecclesiae ritibus etc.* Antwerpen, 1764. Uő, *De antiquis Ecclesiae ritibus libri I–IV*. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1967–1969. Ordo IV–XI, II. kötet 709–768. (A továbbiakban: AER) A források pontos azonosítása: Aimé Georges MARTIMORT, *La documentation liturgique de Dom Edmond Martène. Étude codicologique*. Studi e Testi 279. Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano, 1978, 395–398.

A cselekmény nagy vonalakban a következőképpen írható le: a püspök kíséretével háromszor körüljárja a templomot, és szenteltvízzel meghinti a falait. Ezután bemennek és litániát énekelnek. A püspök a padlóra szórt hamuba botjával kereszt alakban fölírja a görög és a latin ábécét, majd az oltárhoz lép, meghinti, sarkait és közepét kereszt alakban megkeni szenteltvízzel. Ezután bent is háromszor körüljár, s közben megáldja a falakat és a padlót, majd pedig az oltárszentelés hosszú szertartása következik. Fontos cselekmény még az ereklyék behozatala és elhelyezése, ezeknek a mozzanatoknak a helye azonban meglehetősen ingatag a szertartás folyamatában, a különböző könyvekben eltérő helyen szerepelnek, sőt gyakran több részletben, szinte elszórva az egyéb események között. A templom felszentelése után ünnepélyes szentmise következik, némely forrásban teljes propriummal, más hol csak az orációkkal és a prefációval, végül van, ahol csak rubrika utal rá, esetleg az introitus incipitjével együtt.

A cselekmény részletei és főként a hozzájuk kapcsolódó szövegek szempontjából azonban nagymértékben eltérnek egymástól a források. Nemcsak az egyes tételek, hanem azok műfaja, sőt a számuk, tehát egy-egy szakasz hossza is egészen különböző lehet. Eddig a két magyar szertartáskönyvön kívül huszonkét külföldi templomszentelési ordónak foglaltam jegyzékbe a tételeit, amelyeket aztán táblázatokba próbáltam igazítani. Elsőként két nagy csoportot sikerült elkülönítenem. Tíz forrásban a szertartást tulajdonképpen megelőzi egy másik, kisebb ceremónia. Ebben a püspök vizet és sót szentel, amelyekkel utána a falak megszentelését végzi majd. Mindez a templom mellett fölállított sátonnál zajlik, ahol az ereklyéket őrzik. A másik tizennégy forrásban a templom kapujában, rögtön a körmenettel kezdődik a szertartás, az ereklyékhez kapcsolódó események pedig egységesen, és a másik forráscsoporttól eltérően a szertartás végén, a szentmise előtt zajlanak.⁸ Mindkét hazai kódexünk az előbbi típusba tartozik, így továbbra is fennáll a lehetőség annak, hogy az Esztergomi Benedikcionále ordója valódi előzménye a Veszprémi Pontifikále ugyanezen szakaszának. A tíz forrás közül egyikre sem mondhatjuk, hogy kimondottan közel állna egy másikhoz. Vannak egészen szilárd részek, amelyekben az összes vagy majdnem az összes forrás azonos rendet mutat. Ezek váltakoznak a képlékeny szakaszokkal. A számos különbözőség a legritkább esetben egyéni: jellemzően legalább három-négy

8 A felhasznált források jegyzékét lásd a tanulmány végén, az említett felosztás szerint.

kódex halad párhuzamosan, de az így kialakuló csoportok tagjai szakaszról-szakaszra változnak. Érdekes, hogy nagyobb léptékben ugyanezt figyelhetjük meg a pontifikálék egészénél: az egyes ordók különböző hagyományba illeszkednek.

Most szeretnék bemutatni néhány – a két hazai kódex szempontjából – jelentősebb mozzanatot vagy szakaszt, elsősorban a tíz egymáshoz közelebb álló forrás alapján.

A Veszprémi Pontifikále már az ordó legelején különlegességet tartogat a kutató számára: nem csak a víz- és sószentelés előzi meg a szorosabb értelemben vett templomszentelést, hanem egy, az előző napon végzendő processzió is. Háromszor járják körül a templomot, ehhez tartozik három rezponzórium-verzikulus-oráció egység, és egy, az időszak szerint kiválasztandó verzikulus-oráció pár. Ezt a sorozatot egyetlen más forrásban sem találtam meg, sőt nem volt utalás semmiféle körmenetre a szentelést megelőzően, az Esztergomi Benedikcionáléban sem.

A víz- és sószentelés mind a tíz forrásban nagyjából azonos, kettőben – egyikük az Esztergomi Benedikcionále – megelőzi egy, illetve két készületi oráció. A sátonál a szertartás három kódex szerint litániával kezdődik, másik háromban pedig két, az ereklyékhez kapcsolódó könyörgéssel (*Aufer a nobis quæsumus* és *Fac nos Domine*). Utóbbiak az Esztergomi Benedikcionáléban kevésbé később, a víz megáldása után találhatók. Az exorcizmus, a víz, majd a só fölötti áldás gyakorlatilag mindegyik forrásban megegyezik, csak az utána elhangzó oráció (*Deus invictæ virtutis auctor*) hiányzik egyből, éppen a Veszprémi Pontifikáléból. Ezután négy forrás – köztük az esztergomi – szerint az ereklyék felvétele következik egy vagy két antifónával: *Surgite sancti* és *Cum iucunditate*, majd itt kezdődik el a szorosabb értelemben vett templomszentelési rész.

A templomszentelés első része, a kívülről való körüljárás és a hozzá kapcsolódó tételek rendje kimondottan szilárd szerkezetű: az egyes források gyakorlatilag csak az énekek válogatása alapján oszthatók kétfelé. A két hazai forrás itt nem tartozik azonos csoportba. A templomba való belépéskor azonban a huszonnégy kódexből mindössze négyben szereplő *Veni Creator* himnusz éppen a két magyar, valamint a Durandus-féle és egy XIII. századi cambrai-i pontifikále szerint hangzik el.

Az oltárnál zajló újabb vízszenteléshez kapcsolódó két exorcizmus, két oráció és három egyéb áldásszöveg szinte minden forrásban szerepel, a legtöbb tétel legalább három, legfeljebb hat kódexben, végül vannak olyan imádságok,

amelyek csak egy vagy két forrásban. Érdekes, hogy az utóbbiak leginkább éppen a Veszprémi Pontifikáléban fordulnak elő, a hamu exorcizmusa pedig kizárólag a két magyarországi könyvben.

A benti körülmények között felhangzó antifónáknak többnyire csak a sorrendje és a száma tér el az egyes forrásokban, a veszprémi kódex azonban itt is egyéni: a három körülményhez egy-egy orációt is közöl. Hat forrásban ezek után szerepel az ereklyék behozatala. Négy kódex szinte teljesen azonos rendben írja a tételeket, a templomba való belépéstől egy ötödik is bekapcsolódik, a hatodik, vagyis a veszprémi kódexben azonban csak néhány antifóna és könyörgés azonos az előbbiekkal, hét antifóna egyedül itt fordul elő.

Az oltárszentelés után ismét hat, egymással többé-kevésbé egybecsengő forrásban (a veszprémi nincs közöttük, de az esztergomi igen) egy újabb oltárszentelési szakasz következik, talán a mellékoltárok számára.

Az egész szertartást ünnepélyes szentmise zárja, amelynek tételeit nem minden forrásunk részletezi, hiszen azok a misszálé lapjaira tartoznak. Szélesebb körben tájékozódva megállapíthatjuk, hogy az énekes tételek közül egyedül az alleluja mutat változatosságot, az olvasmányok szinte mindenhol megegyeznek, csak a könyörgések között találunk néhol két-háromfélé is.

E rövid áttekintés után térjünk vissza az eredeti kérdéshez: az Esztergomi Benedikcionále templomszentelési ordója tekinthető-e a Veszprémi Pontifikále valamiféle előzményének. Azt a lehetőséget, hogy közvetlen mintája lett volna, azonnal kizárhatjuk, hiszen számos eltérő helyet találtunk. Összesen két olyan pont van, amely közelebbi kapcsolatra utalhat. Az egyik a templomba való belépéskor elhangzó *Veni Creator* himnusz, amely – mint említettem – összesen négy forrásban szerepel az általam ismert tíz+tizennégy forrás közül, a másik pedig a hamu exorcizmusa, amelyet eddig sehol nem találtam meg a hazai kódexeken kívül. Ez a két azonosság azonban eltörpül a közel száz tétel mellett, amely különbözik a két könyvben. Kimondhatjuk, hogy ha egy adott ponton két vagy több változat is fellelhető, akkor két forrásunk legtöbbször eltér egymástól.

Látható azonban, hogy igen nehéz a forrásokat típusokba rendezni. Az általam felállított két nagy halmaz közül pedig mind a Veszprémi Pontifikále, mind pedig az Esztergomi Benedikcionále az itt részletesebben bemutatott szűkebb csoportba tartozik, tehát bizonyos fokú rokonság tagadhatatlanul fennáll közöttük. Azt is fontos szem előtt tartanunk, hogy a Veszprémi Pontifikále sok helyen egészen egyéni, a huszonnégy közül talán a legsajátosabb, többször ad olyan tételsorozatokat, amelyeket egyetlen más forrásban

sem találtam meg. További magyar források híján sajnos csak találgatni tudunk. Lehet, hogy egy hiányzó láncszem megadná a magyarázatot a hasonlóságokra és az eltérésekre is, így a két kódex közti szorosabb kapcsolat csak viszonylagos érvényű.

Végül ejtsünk néhány szót a dallamokról. A templomszentelési szertartásnak nincsenek saját énekes tételei. Az elhangzó antifónák és responzóriumok részben a zsolozsmából, részben pedig egy több funkcióban, például a keresztjárási napokon is alkalmazható készletből származnak. Először tehát a magyarországi zsolozsmaanyagot feldolgozó antifóna- és responzorium-összkiadásokban⁹ kerestem párhuzamokat, illetve az esztergomi *Missale Notatum*¹⁰ processziós tételei között. A legtöbb tételnek meg is találtam a megfelelőjét, azonban egyetlen egy sincs köztük, amely azonos variáns lenne bármelyik forrás párhuzamos darabjával. Az Esztergomi Benedikcionále csupán incipitek kottáit adja, azt is vonal nélküli neumákkal, így annyit tudtam megállapítani, hogy ezek sem egyeznek meg hangról hangra a Veszprémi Pontifikále dallamaival. Következő lépésként előttem áll még a külföldi forrásokkal való zenei összevetés, amely várhatóan legalább olyan összetett feladat lesz, mint a liturgikus rend feltérképezése.

9 DOBSZAY László–SZENDREI Janka, *Antiphonen*. Monumenta Monodica Medii Aevi V/1–3. Bärenreiter, Kassel, Basel, etc., 1999.

10 SQ-BRm EC. Lad. 3. Kiadása: SZENDREI Janka–Richard RYBARIČ (ed.), *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. Musicalia Danubiana 1. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest, 1982.

Felhasznált források

I. csoport

1. Cyrille VOGEL – Reinhard ELZE, *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle* I–III. Città del Vaticano, 1963, 1972.
2. Zdzislaw OBERTYŃSKI, *The Cracow Pontifical (Pontificale Cracoviense Sæculi XI) Cracow, Jagellonian Library, MS. 2057*. Henry Bradshaw Society 100. C. Nicholls & Company Ltd., The Philips Park Press, Manchester, 1977.
3. HR-Zu MR 89. *Benedictionale Strigoniense sæculi XI*.
4. Miquel dels Sants GROS I PUJOL, *El Pontifical Romà de Vic. Vic, Arx. Cap. ms. 103 (XCIII)*.
<http://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000052%5C00000053.pdf>
5. H-Bn 317. *Pontificale Vespremiense sæculi XIV*.
6. Michel ANDRIEU, *Le Pontifical Romain au moyen-âge I. Le pontifical Romain du XIIe siècle*. Studi e Testi 86. Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano, 1938.
7. Michel ANDRIEU, *Le Pontifical Romain au moyen-âge II. Le pontifical de la curie romain au XIIIe siècle*. Studi e Testi 87. Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano, 1940.
8. AER Ordo V. „Reimsi Szűz Mária-templom, X. sz.” F-RS 340. fol. 40^v–58^r (az előbbi Martène saját forrásmegjelölése, az utóbbi a Martimort-féle azonosítás. Ugyanígy az alábbiaknál).
9. AER Ordo X. „Cambrai, pontifikále, XIII. sz.” F-LYm 570. fol. 267^r–275^r, F-CA 223. fol. 77^r–95^v.
10. AER Ordo XI. „Apamée és Konstantinápoly, pontifikálék.” GB-Lbl 57528. fol. 54^v–77^v; F-LYm 570. fol. 305^v–311^v (az előbbi másolata); F-Pm 536 (746) fol. 19^v–28^v.

II. csoport

- 1–3. Michel ANDRIEU, *Les Ordines Romani du haut moyen âge*. Spicilegium Sacrum Lovaniense 11, 23, 24, 28, 29. Peeters Publishers, Louvain, 1931–1961. Ordo XLI, XLII, XLIII.

4. Leo Cunibert MOHLBERG OSB – Leo EIZENHÖFER OSB – Peter SIFFRIN OSB, *Liber Sacramentorum Romanæ Æcclesiæ Ordinis Anni circuli (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56 Sacramentarium Gelasianum)*. *Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 4*. Casa Editrice Herder, Roma, 1960.
5. Antoine DUMAS OSB, *Liber sacramentorum Gellonensis I–II*. *Corpus Christianorum Series Latina 159–159A*. Brepols, Turnhout, 1981.
6. Franz UNTERKIRCHER, *Das Kollektar-Pontifikale des Bischofs Baturich von Regensburg (817–848) (Cod. Vindob. ser. n. 2762)*. *Spicilegium Friburgense 8*. Universitätsverlag, Freiburg Schweiz, 1962.
7. David H. TURNER. *The Claudius Pontificals*. Moore and Tillyer, The Regnum Press, Chichester, 1971.
8. Henry M. J. BANTING, *Two Anglo-Saxon Pontificals (The Egbert and Sidney Sussex Pontificals)*. The Boydell Press, London, 1989.
9. AER Ordo III. „Jumièges, angol pontifikále, IX. sz.” F-R 27. (Catal., no 368; Jumièges K 26). fol. 3^r–39^r.
10. AER Ordo IV. „Dunstan Canterbury érsek pontifikáléja.” F-Pn 943. fol. 10^r–42^r.
11. AER Ordo VI. „Noyon, pontifikále, X. sz.” Martimort nem tudta azonosítani.
12. AER Ordo VII. „Cahors, pontifikále, X. sz.” Több forrásból: F-Pn 1217. fol. 1–30; F-Pn 2293. fol. 140^r–156^r; F-Pn 2290. 140^r–150^v; F-RS 214. 189–196.
13. AER Ordo VIII. „Narbonne, pontifikále, XI. sz.” Nem maradt fenn egészben, kivonata D. Pech kanonoktól: F-Pn 16803. fol. 30^r–31^v.
14. AER Ordo IX. „Halinard lyoni püspök pontifikáléja, XII. sz.” F-Dm 122. fol. 10^r–28^r.